



Ігор Коляда, Сергій Микитчук. МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ МІЖПРЕДМЕТНИХ ЗВ'ЯЗКІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ З ТЕМИ: «КОЛІЇВЩИНА 1768 РОКУ В ПОЕМІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА «ГАЙДАМАКИ»

Тетяна Чубукова. ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ УЧНІВ З ТЕМИ: «КУЛЬТУРА КРАЇН ЗАРУБІЖНОГО СВІТУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ» (11 КЛ.)

Н.В.Сологуб. СЦЕНАРІЙ ІСТОРИЧНОГО КВК: «СТЕЖКАМИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ» (5-Й КЛАС)

Ігор КОЛЯДА, кандидат історичних наук, доцент,
Сергій МИКИТЧУК, магістр історії
(м. Київ)

МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ МІЖПРЕДМЕТНИХ ЗВ'ЯЗКІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ З ТЕМИ: «КОЛІЇВЩИНА 1768 РОКУ В ПОЕМІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА «ГАЙДАМАКИ»

Розв'язання цієї проблеми часто залежить від узгодженості навчальних програм шкільних курсів. На жаль, у нині діючих програмах відсутність такої узгодженості — це найсуттєвіший недолік, для подолання якого автори пропонують інтегрований урок на прикладі вивчення тем з історії України та української літератури у 8 та 9 класах.

Так, учні 8 класу вивчають гайдамацький рух XVIII ст., а учні 9 класу — творчість Т. Г. Шевченка.

Пропонований варіант уроку для учнів 8 класу внесе елементи випереджаючого навчання, а для учнів 9 класу допоможе встановити міжкурсові та міжпредметні зв'язки між вказаними дисциплінами.

Такий підхід створює реальні можливості для формування в учнів умінь аналізувати, систематизувати знання, зіставляти факти з історії та літературного твору на історичну тематику, що сприяє активізації пізнавальної діяльності школярів, підвищує ефективність засвоєння нового матеріалу та повторення вивченого.

При організації та проведенні інтегровано-

го уроку слід визначити основні питання, які необхідно розглянути з учнями. Пропонуємо такий план вивчення цієї теми на уроці:

1. Коліївщина 1768 року як історична основа створення поеми «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка.
2. Висвітлення причин і хроніки подій Коліївщини 1768 р. в темі та сюжеті поеми.
3. Історико-літературний портрет ватажків повстання — Максима Залізняка та Івана Гонти.
4. Художні особливості поеми (драматизація сюжету, гіперболізація та образи твору).
5. Причини поразки повстання та його історичне значення в оцінці історико-літературної критики.

Розпочати розгляд теми радимо з аналізу історичного розвитку України та його особливостей в другій половині XVIII ст. Вчитель має наголосити, що в цей період територія України була поділена між Польщею та Росією по Дніпру на Правобережну та Лівобережну.

Правобережна Україна в другій половині XVIII ст. входила до складу Речі Посполитої, що переживала соціально-політичну кризу. Українське населення перебувало під потрійним гнітом: національним, соціальним та релігійним,

Вимисел у літературі та правда історії — вічно дискусійні питання.

Тому цікавим, на нашу думку, є з'ясування на уроці співвідношення історичної правди та вимислу в літературному творі.

який особливо посилювався в умовах кризи.

Таке становище українців не раз викликало вибухи народного невдоволення, що виявлялись у формі селянських повстань. Протягом усього XVIII ст. хвилі таких заворушень на Правобережній Україні котилися одна за одною. Цей рух здобув назву *гайдамацького*. Особливо він посилювався в кінці 60-х р. XVIII ст. після обрання королем Польщі С. Понятовського (1764), якого підтримувала Росія. Могилівський православний єпископ Йосип Кониський разом з ігуменом Мотронинського монастиря Мельхіседеком Значко-Яворським звернулися до польського уряду зі скаргою на уніатське духовенство, яке переслідувало населення України й Білорусі та силоміць нав'язувало йому уніатське віровизнання. Значко-Яворський як правитель православних церков і монастирів поширював «давні трактати», спрямовані на захист православної віри. Населенню оголошувалося, що можна вільно повернутися від унії до православ'я. Більшість селян, яких пани силоміць примусили прийняти уніатство, виявили бажання повернутись у православну віру. Загін, посланий уніатським митрополитом Ф. Володковичем, жорстоко карав селян та священників, котрі відмовились від уніатства. Варшавський сейм 1766 р. ухвалив постанову, яка оголошувала ворогом кожного шляхтича, схильного захищати інтереси населення не католицького віровизнання. Проти рішення Варшавського сейму виступив царський уряд Росії. Значна частина депутатів сейму й шляхти на чолі з королем мусила піти на поступки в так званому дисидентському питанні (про права не католицького населення), уклавши на початку 1768 р. трактат з Росією про зрівняння в політичних правах з католиками населення православного й протестантського віровизнання. Формальне зрівняння прав католиків і дисидентів викликало опір значної частини магнатів і шляхти, які вважали цей акт порушенням їх необмежених прав. 29 лютого 1768 р. у м. Барі на Поділлі група магнатів і шляхтичів утворила *конфедерацію* — військове й політичне об'єднання, метою якого було збереження необмежених прав і привілеїв, що ними вони користувалися як католики. Конфедерати намагалися не допустити посилення королівської влади та скасувати сеймові рішення про зрівняння в правах католиків і дисидентів. Барська конфедерація 1 березня 1768 р. звернулася до шляхти із закликом об'єднатися й почати нещадну розправу над українським се-

лянством й міським населенням, які боролися проти унії та феодального гніту. Зібравши 10-тисячне військо, Барська конфедерація розпочала збройну боротьбу проти польських і російських військ, що підтримували короля, і одночасно придушувала антифеодальний і визвольний рух селянства на Правобережній Україні. Дії загонів конфедератів, що супроводилися нечуваними репресіями, переповнили чашу терпіння українського народу і стали безпосередньою причиною вибуху народного повстання, відомого в історії під назвою *Коліївщина*.

Весною 1768 року група запорожців у келіях Мотронинського Троїцького монастиря домовилася про підготовку повстання, а вже у травні в Холодному Яру, поблизу Чигирини, відбулися збори загону повстанців, що став ядром руху. Почавшись у районі Чигирини, повстання охопило спочатку південь Київщини (Черкаси, Смілу), а потім поширилося майже на всю Київщину і частково на Поділля.

Саме подіям 1768 р. присвячена поема Т. Шевченка «Гайдамаки», що була написана в 1841 р.

В основу поеми лягли народні перекази про перебіг повстання, насамперед розповіді рідного діда автора «Гайдамаків» Івана, який був учасником руху. Поет згадує про це в епізоді:

*Бувало в неділю, закривши мінею,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало.
Як Залізник, Гонга ляхів покарав...
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакати. І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче...
Вибачайте, люде добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,
Без книжної справи.
Так дід колись розказував,
Нехай здоров буде!*

Шевченкознавці вважають, що при написанні поеми, крім народних переказів, поет користувався і певними доступними йому літературними та історичними джерелами про Коліївщину. Деякі з них він сам називає — це, зокрема, стаття І. Шульгіна «Барська конфедерація», що була вміщена в «Знциклопедическом лексиконе», можливо, рукопис М.Максимовича «Сказание о Колиивщине», а також роман М. Чайковського «Верни-гора», який дав поетові для читання П. Мартос.

З метою активізації пізнавальної роботи учнів на уроці пропонуємо скласти за розповіддю вчителя дві таблиці:

А

Причини повстання	Хроніка подій	Причини поразки	Історичне значення	Результати
-------------------	---------------	-----------------	--------------------	------------

Б

Тема поеми	Ідея твору	Сюжетно-композиційна структура	Художні засоби
------------	------------	--------------------------------	----------------

Повстання розпочалося 26 травня 1768 року. Ось як говориться в поемі про початок і розгортання народного руху:

*Запанував над ляхами
Понятовський жвавий.
Запанував, та й думав шляхту
Приборкать трошки... не зумів!..
Єдине слово «не позвалям»
У шляхти думав одібрать,
А потім... Польща запалала,
Панки сказилися... Кричать:
«Гонору слово, дарма праця!
Поганець, наймит москаля!»...
Встає шляхетська земля,
І — разом сто конфедерацій.
Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні;
Розбрелися та й забули
Волю рятувати,
Полигалися з жидами
Та й ну руйнувати.
Руйнували, мордували,
Церквами топили...
А тим часом гайдамаки
Ножі освятили.*

Повстання наростало і ширилось по всій Правобережній Україні. Захопивши Жаботин, повстанці підійшли до Черкас, визволили Смілу, Корсунь, Богуслав, Лисянку, ряд інших міст. Розпочався їхній триумфальний похід по Правобережній Україні. З метою організації все-народного повстання М. Залізняк виділив частину повстанців у загони, що почали діяти по всьому Подніпров'ю та Поліссі, визволивши Фастів, Канів, Брусилів, Ржищев.

Масштаби народного руху на обширній території краю добре передав Т. Шевченко:

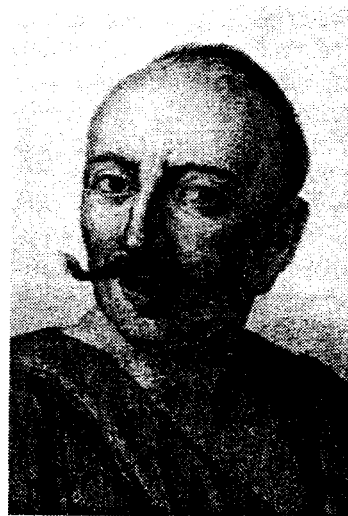
*Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні;
Закричали гайдамаки:
«Гине шляхта, гине!
Гине шляхта! погуляєм
Та хмару нагрієм!»
Зайнялася Смілянщина,
Хмара червоніє.
А найперша Медведівка
Небо нагріває.
Горить Сміла, Смілянщина
Кров'ю підпливає.
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси;
Чорним шляхом запалало,
І кров полилася*

*Аж у Волинь. По Поліссі
Гонта бенкетує.*

(Використовуючи карту України, вчитель пропонує учням показати територію, яку охопило повстання.)

Тим часом перед повстанцями постає питання про захоплення Уманської фортеці графа С. Потоцького. Штурм її розпочався 9 червня 1768 року, а 10 червня шляхта склала зброю. Велику роль у захопленні повстанцями Умані відіграв перехід на їхній бік надвірної козацької міліції на чолі з сотником Іваном Гонтою. І почалась народна розправа над шляхтою, яку поет описав так:

*Гайдамаки
Гуляють, карають;
Де пройдуть — земля горить,
Кров'ю підпливає...
Купою на купі
Од Києва до Умані
Лягли ляхи трупом.
Як та хмара, гайдамаки
Умань обступили
Опівночі; до схід сонця
Умань затопили;
Затопили, закричали:
«Карай ляха знову!»
Покотились по базару
Кінні народів;
Покотились малі діти
І каліки хворі.
Гвалт і галас. На базарі,
Як посеред моря
Кровавого, стоїть Гонта
З Максимом завзятим.
Кричать удвох: «Добре, діти!
Отак їх, проклятих!»*



Сотник Іван Гонта

З визволення Умані починається новий етап у розвитку повстання — на Правобережжі були знищені королівські органи влади і відбулось творення органів влади народного самоврядування за козацьким устроєм, було скасовано панщину, різні повинності, розподілялась панська земля та відбувалось окозачення всього населення.

Позитивний вплив на перший етап повстання мала присутність російських військ, що були введені сюди для боротьби з конфедератами. Спочатку ро-

сійський царат був зацікавлений у розгортанні повстання, бо воно підривало могутність Польщі, вело до внутрішньої нестабільності королівства. Проте, подальше наростання народного руху, його антикріпосницька спрямованість викликали незадоволення і страх у Катерини II, яка зовсім не бажала, щоб повстання не поширилось на російську територію, де в цей час також починає наростати незадоволення народних мас, що незабаром вилилось у Селянську війну на чолі з Омеляном Пугачовим. Тому в Маніфесті від 9 липня 1768 року, який був адресований населенню Правобережної України, Катерина II категорично відмовилась від будь-якої причетності до повстання (справа в тому, що з приходом російських військ на Правобережжя поширилися чутки, що цариця надіслала військових на допомогу повстанцям і навіть ватажки гайдамаків заготовили так звану «Золоту грамоту» Катерини II, де цариця нібито обіцяла волю й допомогу в боротьбі проти шляхти) і називала повстанців «розбійниками, злодіями, бунтарями народного спокою».

У таємній інструкції російському генералові М.Кречетнікову наказувалось у взаємодії з польськими силами придушити повстання.

26 червня 1768 року царський генерал позрадницьки захопив ватажків М. Залізняка та І. Гонту, а вночі напав на табір повстанців. До ранку з табором було покінчено. В полон потрапило близько 3-х тисяч людей. Гонта й інші вихідці з Правобережної України передавались польській владі. М. Залізник з вихідцями Лівобережної України були відправлені до Києва. Півтора місяця тривало слідство над Залізником, вирок був таким — 150 ударів батоном і заслання на каторжні роботи до Сибіру.

Страшна розправа чекала тих, хто потрапив до рук польської шляхти: їх вішали, карали на горіло, садовили на палі.

Особливо жорстокою була страта Івана Гонти: трибунал польської шляхти виніс вирок про четвертування народного героя протягом двох тижнів. Тортури І. Гонти розпочалися 14 липня. Ось як ці події описує очевидець: «Гонта вийшов на страту спокійним та веселим, ніби-

то йшов на хрестини до кума. Кат здер йому кусок шкіри, хлипнула кров, але жоден м'яз на обличчі гайдамаки не поворухнувся. І тоді Гонта промовив: «От казали, що буде боляче, а насправді не боляче». Шляхта розгубилася, страхаючись прикладу Гонти, гетьман К. Браницький наказав відтяти йому голову».

Незважаючи на страту ватажків та розгром основних сил, народне повстання тривало ще до травня 1769 року на території Правобережної України.



Максим Залізник

Підбиваючи підсумок, учитель пропонує учням сформулювати основні причини повстання: *національний гніт* (українці були позбавлені будь-яких прав, їхня мова і культура заборонялись, їх вважали за людей другого сорту — «бидло»); *соціальний гніт* (кріпацтво та посилення панщини); *релігійний гніт* (примусове окатоличення населення); *події, що послужили приводом до повстання*, — звірства конфедератів; а також визначити тему поеми «Гайдамаки» (зображення героїчної боротьби українського народу проти поневолювачів у роки повстання під назвою Коліївщина 1768 р.).

Отже, в основі сюжету поеми — змалювання Т. Шевченком хроніки подій Коліївщини 1768 року. Сюжет розвивається двома лініями, переплетеними одна з одною. *Перша* — це розгортання самого повстання, *друга* — історія особистого життя одного з головних героїв поеми — Яреми, що є витвором самого поета. Факти з життя Яреми вплітаються в історичні події.

Перший розділ поеми — «Інтродукція» (вступ), де Т. Шевченко змальовує історичну обстановку, в якій виникло повстання селянських мас.

Розділи «Конфедерати» і «Титар» до кінця вмотивовують вступ до гайдамаків «убогого наймита» Яреми. Тут поет змальовує картини дикого розгулу конфедератів, які закатовують шинкаря Лейбу і забирають із собою кохану Яреми — Оксану:

*У печі пала
Огонь і світить на всю хату,
В кутку собакою дрижить
Проклятий жид; конфедерати
Кричать до титара: «Хоч жить?
Скажи, де гроші?»*

Той мовчить.
Налигачем скрутили руки,
Об землю вдарили — нема,
Нема ні слова.
«Мало муки!»...
Насипали в халяву жару...
«У тім'я цвяшок закатай!»
Не витерпів святої кари,
Упав, сердега...
... — та й умер.

Далі йдуть розділи «Свято в Чигирині», «Тре-ті півні», «Червоний бенкет», «Гонта в Умані». Історія життя Яреми остаточно вплітається в історію повстання.

Що ж відомо історикам про головних ватажків Коліївщини 1768 р.? Зовсім небагато. Так, Максим Залізняк походив із селянської родини села Медведівка на Чигиринщині. Після смерті батька подався на Запорозжя, де довгий час був наймитом у козацької старшини. Поступово здобув авторитет серед простого козацтва, при цьому виявив неабиякі організаторські здібності. Незабаром довкола нього об'єднався гурт однодумців, які склали ядро повстання. Весною 1768 р. на одній із військових рад М.Залізняка було обрано полковником. Центром повстання стає Мотронинський Троїцький монастир, ігумен якого Мельхіседек Значко-Яворський під-



Історична пам'ятка: дуб Максима Залізняка

тримав наміри козацтва. Після суду М. Залізняка було відправлено до Сибіру. Під Охтиркою йому вдалося втекти, проте він знову попав до рук катів. Відомостей про перебування Залізняка на каторжних роботах у Сибіру поки що дослідникам виявити не вдалося. В народі довгий час жила віра, що Максим Залізняк брав участь у селянській війні під проводом О. Пугачова. Незважаючи на всі спроби російської влади знищити будь-яку згадку про Коліївщину та її ватажка, пам'ять про нього продовжувала жити. Відома українська народна пісня закінчується так:

*Отак козак Залізняк за родину бився
І за теє вічної слави у внуках заручився.*

Художній образ, який створив Тарас Шевченко, вдало доповнює історичний портрет М. Залізняка. В поемі він виступає народним улюбленцем, якого шанують і славлять повстанці: «У нас один старшина — батько Максим». Перед читачем постає образ щирого, душевного

батька, який живе інтересами мас, мужнього, сміливого борця проти народних кривд. Він є втіленням народного гніву, кобзар Волох співає про Залізняка:

*наш отаман,
Орел сизокрилий!..
Нема в нього ні оселі,
Ні саду, ні ставу...*

Особливий авторитет, відзначають історики, мав у повстанстві уманський сотник Іван Гонта. Невідомі ні дата, ні місце народження ватажка повстання, є думка, що народився він на

Черкащині. Відомості про нього вже зустрічаються як про сотника надвірної козацької міліції уманської фортеці графа С. Потоцького. Сучасники відзначали широкий кругозір сотника, його глибокий розум, високу освіченість (знання мов), обдарованість. Так, дочка уманського губернатора Младановича Вероніка Кребс писала: «Гонта был красивый и представительный мужчина и к тому он не только говорил, но и превосходно писал по-польски, а воспитание его било таково, что и теперь его можна счесть до шляхтича». Її брат Павло також відзначив, що Гонта «был козак видный и красивый, отличался постоянно удачею во всех своих

предприятиях».

Суворими рисами змальовує поет І. Гонту як «отамана кривавого діла», який присягнув на вірність народові. Підсилюючи його образ, Шевченко вдається до художнього вимислу, розповідаючи в розділі «Гонта в Умані» про страту ним, на вимогу повстанців, власних дітей, народжених від матері-католички. Втім, з історії ми знаємо інший факт: як Гонта врятував дітей свого товариша польського шляхтича від гайдамацького самосуду, коли тривала «уманська різанина».

Образ нескореного патріота навіки залишився в народній пам'яті.

За жанром «Гайдамаки» — романтична поема героїчного змісту, особливістю якої є драматизм у змалюванні подій та героїв. Зокрема, цим відзначаються розділи «Титар», «Бенкет у Лисянці», «Гонта в Умані». Поема пройнята ліризмом і супроводиться багатьма ліричними

відступами. Отже, твір має ліро-епічний характер.

Головним образом твору є повсталий народ: «грумада у сіряках» (селянство), «прості козаки», запорожці, частина козацької старшини.

Таким чином, поет допомагає читачеві визначити рушійні сили повстання, до складу яких входили козацтво, частина козацької старшини, селянство.

Чи однакова мета всіх учасників руху? Ні, вважає поет. І цей факт підтверджує історія. Показовим щодо цього є розділ «Свято в Чигирині». У той час, як старшина обмірковує, хто буде кошовим або гетьманом після перемоги над шляхтою, народні маси прагнуть лише стати вільними, скинути панський гніт.

Типовим представником повсталого маси є Ярема. Це — справжній син трудового народу. І коли пробив час народного виступу, він іде у перших лавах народних месників. Поет відтворив у образі Яреми своє бачення борця проти народних кривд.

У дусі романтизму Т. Шевченко змальовує кохання Яреми й Оксани; подає картини природи, яка набуває рис дійової особи, що переживає і живе разом з людьми. Ось, наприклад, пейзаж ночі перед виступом гайдамаків:

*Із-за лісу, з-за туману,
Місяць випливає;
Червоніє, круглолиций,
Горить, а не сяє,
Неначе зна, що не треба
Людям його. світу,
Що пожари Україну
Нагріють, освітять.*

Романтичність проявляється й у мові твору, яка піднесена, схвильована, барвиста, гіперболична у зображенні героїв та їхніх вчинків.

Широко використав Т. Шевченко народний фольклор: пісні, приказки, образні вислови, деякі авторські розповіді подані в дусі народних пісень.

Повстання 1768 року зазнало поразки. І причини її спільні для визвольних народних рухів доби феодалізму: це локальність руху, розрізненість дій повстанців, протиріччя щодо мети, стихійність, відсутність чітко виражених політичних та соціальних орієнтирів у поглядах козацьких ватажків, царистські ілюзії повстанців та їхніх лідерів. Але не слід суворо судити їх, бо були вони людьми своєї доби.

Історичне значення повстання полягає в тому, що воно сприяло формуванню національної самосвідомості, служило прикладом бо-

ротьби проти гноблення, подальшого розгортання національно-визвольного руху в Україні з метою відновлення козацької вольності.

Результати руху були трагічні: правлячі соціальні сили Польщі й Росії посилювали гноблення українства, жорстоко розправились із повстанцями, а потім — із Запорозькою Січчю.

Ось як визначив історичне значення руху сам поет:

*Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жали.
Що мусим робити?
Нема правди, не виросла;
Кривда повиває...
Розійшлися гайдамаки,
Куди який знає:
Хто додому, хто в діброву,
З ножем у халяві,
Жидів кінчать. Така й досі
Осталася слава.
А тим часом стародавню
Січ розруйнували;
Хто на Кубань, хто за Дунай,
Тільки і остались,
Що пороги серед степу...*

Різну оцінку в історико-літературній критиці мали і саме повстання, і поема Т. Шевченка: певні польські історики говорять про Коліївщину як про рух кровожерливої голоти без честі та будь-якої ідейності; українські історики намагаються пояснити жорстокість руху пошуком об'єктивних причин та обставин і вбачають у Коліївщині ідейне підґрунтя. До того ж, і літературна критика неоднозначно відгукнулася на поему Т. Шевченка. Наприклад, Квітка-Основ'яненко, прочитавши рукопис, писав Тарасу Григоровичу: «Гайдамаки» *Ваші буде добра штука. Читав я декому з наших. Поцмакують...* Різко критикував поему російський критик В. Белінський, який вказував, що в поемі лише «*обилие самих вульгарних и площадных слов и выражений*», про що І. Франко пізніше писав як про несправедливу критику.

Домашнім завданням для учнів 8 класу може бути підготовка реферативного повідомлення на тему: «*Історичні сюжети в творчій спадщині поета*» або «*Т. Шевченко — дослідник історії України*», а також для учнів 9 класу — твір-роздум «*Читаючи поему...*» (про власні думки з приводу твору).

Використана література

- Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст.: 36. док. — К., 1970.
Голубицкий В. Максим Железняк. — М., 1960.
Історія України в особах: ч. I. — К., 1996.
Котляр Н., Смолий В. Історія в жизнеописаниях. — К., 1990.